

“Kader-Kaza” Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme

A Study on the Teaching of the Concept of "Fate-Qada" and Misconceptions in the 8th Grade Religious Culture and Moral Knowledge Course

Mehmet Ayas

Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Ana Bilim Dalı/Asst. Prof., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Theology, Department of Religious Education Tokat | Turkey
e-mail: mehmet.ayas@gop.edu.tr , orcid.org/0000-0003-4197-5878

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi – Date Received	27 Temmuz / July 2020
Kabul Tarihi – Date Accepted	25 Eylül / September 2020
Yayın Tarihi – Date Published	30 Eylül / September 2020
Yayın Sezonu	Temmuz – Ağustos – Eylül
Pub Date Season	July – August – September

Atf / Cite as: Ayas, Mehmet, “Kader-Kaza” Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme/ A Study on the Teaching of the Concept of "Fate-Qada" and Misconceptions in the 8th Grade Religious Culture and Moral Knowledge Course. tarr: Turkish Academic Research Review, 5 (3), 358-380. doi: tarr.774502.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

“Kader-Kaza” Kavramının Öğretimi ve Kavram Yanılgıları Üzerine Bir İnceleme*

Mehmet Ayas

Özet

Din eğitimi, içinde birçok önemli kavramı barındırmaktadır. Kavramların doğru algılanması sağlıklı din eğitiminin en önemli unsurlarından biridir. Bazı kavramlar genel sistemin anlaşılmasında kilit rolü üstlenir. Din eğitiminde “kader ve kaza” kavramı da bu tarz kavramlardandır. “Kader ve kaza” ortaokul 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi müfredatının bir konusudur. Bu sebeple ortaokul 8. Sınıf öğrencilerinin görüşleri önem arz etmektedir. Kader ve kaza kavramına bağlantılı olarak öğrencilerde külli ve cüzi irade, tevekkül, dua gibi bağlantılı kavramlar da öğrenilmektedir. Algılanma durumuna bağlı olarak da bu kavramlar öğrencinin dini hayatına ve dolayısıyla yaşamına etki etmektedir.

Bu çalışmada, ilgili ders kitabı bağlamında “kader-kaza” kavramlarının öğrenciler için çağrıştırdıkları ve bu kavramlarla ilgili yanılgıları açık uçlu ve likert tipi sorular ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışma neticesinde öğrencilerin bilgi düzeyinde kavramları kazandıkları ancak yarıya yakın bir kısmının kavrama düzeyinde kavram yanılgısı yaşadığı görülmüştür. Öğrencilerin yarıya yakın bir kesiminin de (% 43,4’ü) kaderi, gerek fiziki gerekse sosyal olsun bütün durumların belli bir plan dairesi içerisinde işlediği anlamında anladıkları görülmektedir.

Kavram yanılgılarının giderilmesinde kavram öğretimi yaklaşımlarının işe koşulmasının önemli olduğu ifade edilebilir. Öğretmen ve çevre kavramların öğrenilmesinde etkili unsurlardır. İstendik davranış oluşturmada öğretmenin kendi anlayışının ne olduğu önem taşımaktadır.

Anahtar kelimeler: Din, Kader, Kaza, Kavram, Kavram Yanılgısı.

Teaching The Concept of “Fate-Qada” And A Study On Misconceptions

Abstract

Religious education contains many important concepts. Correct perception of concepts is one of the most important elements of healthy religious education. Some concepts play a key role in understanding the overall system. The concept of “Fate

---

* Bu makale, Vienna üniversitesi, İstanbul Medipol Üniversitesi ve Klaipeda State Üniversitesi katkılarıyla 14-16 Haziran 2019 tarihleri arasında düzenlenen *10th International Conference of Strategic Research on Scientific Studies and Education (ICoSReSSE) 2019* adlı konferansta “*Din Eğitiminde “Kader - Kaza” Kavramları ve Kavram Yanılgılarının Değerlendirilmesi*” adıyla sunulan özet bildirinin geliştirilmiş halidir.

and Qada” in religious education is one of such concepts. “Fate and Qada” is a subject of primary school 8th grade Religious Culture and Moral Knowledge curriculum. For this reason, the opinions of 8th grade students in primary education are important. Depending on the perception, these concepts affect the religious life of the student and therefore his life.

In this study, it has been tried to be determined with the open-ended and likert type questions that the concepts of “Fate-Qada” evoke for students in the context of the relevant textbook and the errors related to these concepts. As a result of the study, it was observed that students gained concepts at the level of knowledge, but nearly half of them experienced misconceptions at the level of comprehension. It is seen that almost half of the students (43.4%) understand the fate in the sense that all situations, whether physical or social, are functioning within a certain plan circle.

It can be stated that it is important to employ concept teaching approaches in eliminating misconceptions. Teachers and the environment are effective elements in learning concepts. It is important what the teacher's own understanding is in creating the desired behavior.

Keywords: Religion, Fate, Qada, Concept, Misconception.

Giriş

Bireyler yaşamı boyunca çevresinden edindiklerini öncelikle şemalar biçiminde kodlar ve onları zaman içerisinde sürekli günceller. Bu süreçte içinde bulunduğu çevrenin kavramlarına sahip olurlar. Böylece çevre ile iletişimini kavramlar üzerinden devam ettirirler. Ancak bu öğrenme bazen istenilen biçimde gerçekleşmeyebilir. Yaşantı sürecinde etkileşimde bulunulan olgular kavramları oluşturur (Tokcan, 2015, s. 2). Bu süreçte çeşitli değişkenler kavramlaştırmayı ya da algıyı etkilemektedir. Örgün eğitim çağına ulaşıncaya kadar çocukta birçok kavram ve o kavramlar vasıtasıyla da elde ettiği algılar, yerleşik hale gelir. Çevrenin sağladığı yaşantı zenginliği bu açıdan önemlidir.

Öğrenilen kavramlar üzerinden birey çevresine karşı tutumlar geliştirir (Kaya, 1998, s. 20-21). Tutumların olumlu ya da olumsuz gelişmesi bu süreci yakından ilgilendirmektedir. Bir diğer önemli durum ise kavramlara yüklenen anlamın farklı yönlerinin olmamasıdır. Bir kavram aynı çevrede farklı biçimde anlamlandırılıyor ve algılanıyorsa, buradan o kavram üzerinden devam ettirilen iletişimin sağlıklı olamayacağını çıkartabiliriz. “Kavram Yanılgısı” bu durumu ifade etmek için kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Birikimin oluşturduğu kavram ile kazandırılmak istenilen kavram birbiri ile örtüşmüyorsa orada kavram yanılgısı var demektir.

Din eğitimi, içinde birçok önemli kavramı barındırmaktadır. Kavramların doğru algılanması sağlıklı din eğitiminin en önemli unsurlarından biridir. Bazı kavramlar genel sistemin anlaşılmasında kilit rolü üstlenir. Din eğitiminde “kader ve kaza” kavramı da bu tarz kavramlardandır. “Kader ve kaza” ortaokul 8. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi müfredatının bir konusudur. Bu sebeple ortaokul 8. Sınıf öğrencilerinin görüşleri önem arz etmektedir. Kader ve kaza kavramına

bağlantılı olarak öğrencilerde külli ve cüzi irade, tevekkül, dua gibi bağlantılı kavramlar da öğrenilmektedir. Algılanma durumuna bağlı olarak ta bu kavramlar öğrencinin dini hayatına ve dolayısıyla yaşamına etki etmektedir.

Bu çalışmada, öncelikle öğretim programı ve ders kitabı, ilgili kavramlar açısından incelenecek, daha sonra kader ve kaza bağlamında bu kavramların çağrıştırdıkları ve bu kavramlarla ilgili öğrencilerin yanılgıları tespit edilmeye çalışılacaktır. Elde edilen neticeler üzerinden bu yanılgıların giderilmesi üzerine bir takım öneriler de sunulacaktır.

Yöntem

Bu çalışma, temel araştırma türlerinden betimsel araştırma olarak planlanmıştır. Araştırma, belge inceleme ve alan araştırması yöntemleri olmak üzere iki boyutta yürütülmüştür. Belge inceleme boyutunda ders kitabının ilgili bölümü, “kader ve kaza” kavramları açısından incelenmiştir. Kavramların kazanımlara uygunluğu değerlendirilmiştir. Alan araştırması boyutunda, alan uzmanı tarafından hazırlanan iki boyutlu bir anket uygulanmıştır. Anketin ilk kısmı açık uçlu sorulardan oluşan nitel veriler elde etmeye yönelik hazırlanmışken, ikinci kısmı likert tipi bir ölçekle nicel veriler elde etmeye üzere tasarlanmıştır. Nitel verileri elde etmek için öğrencilerden şu soruları cevaplandırmaları istenmiştir. 1. Kader ve kaza kavramlarını tanımlar mısınız?, 2. İnsan kendi kaderini belirleyebilir mi?, 3. Külli ve cüzi irade nedir?, 4. Sizce “kader” diyebileceğiniz örnek olay yazabilir misiniz?, 5. Tevekkül nedir? Nasıl anlıyorsunuz?. Likert tipi ölçek için ise 8 olay betimlenmiş ve bu olayları 1. Tamamen kader, 2. Hem kader hem irade, 3. İrade (sorumluluk) şıklarından hangisi ile ifade edebilecekleri sorulmuştur.

Anket, Tokat İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı ilköğretim 8. Sınıfı olan okullardan rastgele belirlenen 3 okulda 250 öğrenciye uygulanmıştır. Hatalı verilerin çıkartılması sonucunda anket 212 veri ile değerlendirmeye alınmıştır. Likert tipi ölçeğin güvenilirlik cronbach alfa katsayısı 0,515 olarak spss istatistiksel analiz programı ile bulunmuştur. Bu değer orta düzeyde güvenilirlik (Sameena Salvucci, Walter, Conley, Fink, & Saba, 1997, s. 115) sağlaması sebebiyle veriler değerlendirmeye alınmıştır. Verilerin betimsel analiz yapmak için kullanılacak olması ve herhangi bir korelasyon uygulanmayacak olması sebebiyle bu değer yeterli olduğu kanaatine varılmıştır.

Kavram nedir?

Kavram sözlükte; “Bir nesnenin zihindeki soyut ve genel tasarımı, nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bir ortak ad altında toplayan genel tasarım, mefhum” (Parlatır, 1998, s. 1243) olarak tanımlanmaktadır. Birinci anlamıyla, dış dünyanın zihindeki karşılığı olarak da ifade edebileceğimiz kavram, bireyin çevresini oluşturan değişkenlerin etkisi altında gelişen ve oluşan zihinsel, soyut bir üründür. İkinci anlamıyla zihnin, çevresinde gelişen olay, olgu, ilişki ve durumları sınıflandırması sürecidir. Hangi şekilde olursa olsun bütün bilgilerimizin kavramlar üzerine kurulduğunu ifade edebiliriz (Taylan, 2011, s. 115).

Kavrama yönelik yapılan ikinci tanımın öğrenmeyi sağlayan temel unsur olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim birey, çevresinde var olan bütün uyarıcılar ile bir yaşantıya girer. Bunların arasında ortak özellikte olanları sınıflandırır ve

anlamlandırır. Bu anlamlandırma kavram öğrenimini sağlar. Birey dış dünyaya ait olay, obje, olguları düşünce sisteminde kategorize etmeyi ve onlarla düşünmeyi ve iletişim kurmayı öğrenir. Bu tanımı esas alarak kavramı; “bireyin yaşantıları sonucu obje ve olayların ortak özelliklerinden soyutlanarak elde edilen ve sembollerle ifade edilen düşünme ürünü” (Akyürek, 2003, s. 18) şeklinde tanımlayabiliriz.

Her iki anlamda da öğrenmenin konusu olan kavramın öğrenme ve öğretimi nasıl olmalıdır? Çalışmanın kapsamı gereği bu konuyu genel hatlarıyla açıklamak yeterli olacaktır.

Kavram Öğrenme ve Öğretimi

Kavram öğrenme, uyarıcıları sınıflandırarak, zihinde bilgiler oluşturmak olarak tanımlanmaktadır (Tosun & Doğan, 2005, s. 2). Bu nedenle kavram öğrenimi hayat boyu devam eder. Çocukluk dönemi kavram öğreniminin yoğun yaşandığı bir dönemdir denilebilir. Bu açıdan örgün eğitim içine dahil olana kadar çocukların öğrendikleri kavramlar plansız ve tamamen çevrenin etkisiyledir. Kavram öğrenmenin planlı bir biçimde devam etmesi örgün eğitimle başlar (Ülgen, 2004, s. 117-119). Öğretim programları bir kavramın kalıcı ve doğru biçimde öğrenilmesine yönelik aşamalı bir süreç sunar. Böylece kazanımlara yönelik öğrenmeler istedik yönde gerçekleşir.

Hangi biçimde olursa olsun kavram öğrenme bireyin kendi yaşantısı ile kazanılabilir (Tosun & Doğan, 2005, s. 1). Ancak kavram öğretimini etkileyen bir takım faktörler bulunmaktadır. Bunlar arasında “kavramların yapısı (somut/soyut, basit/karmaşık vb.), öğrencilerin gelişim özellikleri (özellikle bilişsel kapasitesi ve zekâ yaşı), öğrencinin ailesinin sosyo-ekonomik özellikleri, okul ortamının özellikleri ve imkânları, öğretmen özellikleri ve öğrencilerin sahip oldukları sözcük dağarcıkları” (Alkış, 2009, s. 71) vb. gösterilebilir. Bu faktörlerin olumlu ya da olumsuz yönde bireyin yaşantı geçirmesinde etken durumda olması kavram öğreniminde belirleyici olmaktadır. Bazı faktörler kontrol edilebilirken bazıları kontrol dışı olabilmektedir. Kontrol edilebilen faktörler dikkate alınarak istenilen kavram öğretimi nasıl gerçekleştirilmelidir? Örgün öğrenimdeki bireylerin kavram öğrenmesi ve öğretilmesinde planlı programlı bir süreç takip edilmelidir. Bunun içinde kavramların öğretimi ile ilgili olarak çeşitli kavram öğrenme kuramları bulunmaktadır (Tokcan, 2015, s. 22-38; Akyürek, 2003, s. 51-59). Her kuramcı benimsediği öğrenme kuramları çerçevesinde kendi stratejilerini geliştirmiştir. Bu kuramların temelde analitik veya analitik olmayan (Akyürek, 2003, s. 45) yahut tümdengelimci ya da tümevarımcı (B. Ümit Bozkurt, 2018, s. 18) bir yaklaşımla geliştirildiği görülebilir. Genel olarak da kavram analizi yaklaşımıyla kavram öğretimi önerilmektedir. Bu kapsamda en bilinen kavram öğretim modellerinden birinin kuramcısı Martorella (1998), kavram öğretimi için kavram analizini gerekli görmektedir. Bir kavramın analizinde;

- kavramın en çok kullanılan adı belirlenir,
- kavramın ne anlama geldiği gösteren basit bir tanım belirlenir,
- kavramın karakteristiklerini belirleyen ayırt edici özellikler belirlenir,

- kavramla ilgili olan ayırt edici olmayan özellikler belirlenir (akt. Figen, 2008, s. 146).

- kavrama ait olan ve olmayan örnekler belirlenir (Doğanay, 2005, s. 269).

Kavram öğretiminde bu özelliklerin dikkate alınmaması ya da yetersiz ve özensiz hazırlanması durumunda bazı olumsuz gelişmelerin olabileceğini Martorella (1998) şu şekilde sıralamaktadır:

1. Tanımda ve/veya öğretimde geçen bazı ayırt edici olmayan özellik veya özellikler, öğrenci tarafından yanlış biçimde ayırt edici özelliklermiş gibi düşünülmesi sonucunda yanlış kavramsallaştırma oluşur. Bu durumdaki öğrenci ayırt edici özellikleri tam olarak kazanamadığından karşılaştığı örnekleri ayırmada başarısız olur.

2. Ayırt edici olmayan özelliklerin yanlış olarak ayırt edici özellikler gibi düşünülmesi sonucunda aşırı genelleme oluşur. Aşırı genelleme, öğrencinin kavramın örnek olmayanlarını da kavramın örneği olarak görmesi ve yanlış sınıflama yapmasıdır.

3. Ayırt edici olan bir veya birkaç özellik üzerinde tam olarak durulmadığında, öğrenci o kavramın örneği olması gereken durumları örnek değilmiş gibi algılar ve onu sınıflamanın dışında bırakır. Bu da dar genellemedir (akt. Figen, 2008, s. 225).

Bireyin örgün öğretim öncesi çevresi ile girdiği yaşantılar neticesinde elde ettiği plansız ve istendik olmayan kavramlara örgün öğretimde gerçekleşecek olan, gerek yanlış kavramsallaştırma gerekse dar veya aşırı genelleme neticesinde bireyde kavram yanılgısı olarak ifade edilen bir durum gerçekleşecektir.

Kavram Yanılgısı

“Kavram yanılgısı” literatürde bir konuda uzmanların üzerinde hemfikir oldukları görüşten uzak kalan algı ya da kavrayış olarak tanımlanmaktadır. Diğer bir deyişle bir alan ya da konudaki uzmanların ortaya koyduğu tanımdan farklılaşan algılar olarak ele alınmaktadır (Hammer, 1996, s. 1318). Dolayısıyla kavram yanılgısı denildiğinde uzmanlarla (örneğin; öğretmenlerle) öğrenciler arasındaki, ilgili kavram hakkında ortaya çıkan, temel algı farkları olarak anlaşılmaktadır. Bu tür algılamalara “kavram yanılgıları (misconceptions)” dışında, “ön kavramlar (preconceptions)”, “alternatif yapılar (alternative frameworks)”, “çocukların bilimi (children' s science)”, “önceden edinilmiş kavramlar (preconceived notions)”, “bilimsel olmayan inançlar (nonscientific beliefs)”, “kavramsal yanlış anlamalar (conceptual misunderstandings)” gibi isimler de verilmektedir (Hammer, 1996, s. 1318; Peterson, Treagust, & Garnett, 1989, s. 301; Muammer & Alipaşa, 2003, s. 1-2).

Kavram yanılgısının ilişkili olduğu temel kavramlardan biri “hata”dır. Hata, kavram yanılgısının bir sonucudur. Buradan hareketle kavram yanılgısı sistemli bir biçimde hata üreten algı biçimi olarak da tarif edilebilir. Örneğin kavram yanılgısına sahip bir öğrenci bunun sonucu olarak problem çözümünde

veya belli konularda hatalı yaklaşımlar sergileyebilmekte ve hatalı sonuçlara ulaşabilmektedir.

Hammer (1996) bireyin sahip olduğu kavram yanılgılarının bireyin kendi çevresini anlamasının önünde bir engel olduğunu, bilimsel bilgiyi doğru biçimde edinme ve kullanmayı etkilediğini ve bireyin bilişsel yapısında güçlü bir şekilde yer edinmesinden dolayı da kolay kolay ortadan kaldırılamadığını belirtmiştir (akt. Murat & vd., 2011, s. 180). Bu özelliklerinden dolayı kavram yanılgıları, genellikle öğrenmeyi engelleyen hatalar, öğrencilerin bilimsel bilgileri anlamalarını ve zihinlerinde yapılandırmalarını zorlaştıran bakış açıları ya da algılar olarak görülmektedir (Yel, 2009, s. 114; Simith, diSessa, & Roschelle, 1993, s. 119-121).

Öğrencinin okul öncesi geçirmiş olduğu yaşantıları üzerinden öğrendikleri dışında, örgün öğretim sürecinin kendisi de kavram yanılgılarına sebep olmaktadır. Öğrenciler okul sürecinde verilen derslerin, onların bilgi seviyelerine uygun olmaması, öğretmen ve ders kitaplarından kaynaklanan yanlışlıklar ve eksiklikler nedeniyle kavram yanılgıları edinebilirler (Susan & Edmund, 1991, s. 656). Bireyler edindikleri bu yanılgıları yetişkinlik döneminde de sürdürmektedirler (Cin, 2004, s. 10). Bu süreçte öğrenmeyi kılavuzlayan konumundaki önemli etken öğretmenlerdir. Öğretmenlerin alan bilgisi ve mesleki yeterliliğinin yanında konu ile ilgili yaklaşımları da önem arz etmektedir. Özellikle din eğitiminde öğretmenin din anlayışı tercihi, kavramları öğretmede belirleyici rol oynamaktadır. İnançın bireyin hayatı anlamlandırmasındaki etkisi dikkate alınırsa (Mardin, 1995, s. 65; Berger, 1993, s. 58), benimsenen din anlayışlarının problem çözmede, perspektif geliştirmede bireye kaynaklık sağlayan temel unsurların başında olduğu görülebilir. Bu bakış açısındaki farklılık ya da hata, kavram yanılgılarını, kavram yanılgıları ise bakış açısındaki sapmayı geliştiren bir kısır döngüye dönüşebilir.

Öğretim Programında ve Ders Kitabında Kader-Kaza Öğretimi ve Kazanımlar

Milli eğitimin temel ilkeleri çerçevesinde istedik öğrenmeyi gerçekleştirmek üzere ortaya konan ders programları ve bu çerçevede hazırlanan kazanımlar ve ders kitapları, öğrencinin önbilgilerinde kavram yanılgısı olarak ifade edilen istedik anlamdan farklılaşmış öğrenmeleri doğru bir biçimde öğrenmeye dönüştürmekte midir? Bu süreci yönlendiren içerik amaca hizmet etmekte midir? Bu sorulara cevap bulmak üzere öncelikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programında problemin çözümüne yönelik kurgulanan ders akışı ve etkinlikler incelenecektir. Daha sonra kitabın ilgili kısmı kısaca tanıtılacaktır.

Öğretim programında dersin işlenişi ile ilgili açıklamalarda öğretmenlerden öğrenme-öğretme süreçlerinde mümkün olduğunca düşünme biçimlerinin (eleştirel, yansıtıcı vb. düşünme) kullanıldığı etkinliklere başvurmaları istenmektedir. Bunun için ders kitabı içinde farklı etkinlikler eklenmiştir. Akılcı ve eleştirel bir yaklaşımla insanın evrenden kopuk bir varlık olmadığı bilinci oluşturulmak istenmiştir. Bunun için de öğrencilerin somut deneyimlerinden yararlanılması tavsiye edilmektedir. Özellikle kader kavramının yanlış yorumlanarak sorumluluktan kaçınılamayacağı bilinç ve yetisi öğrencilerde oluşturulması istenmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010, s. 12).

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıflar) Öğretim Programıyla; 1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu'nda yer alan "Türk Millî Eğitiminin Genel Amaçları ve Temel İlkeleri"ne uygun olarak öğrencilerin; Dinî ve ahlaki kavramları tanımaları (Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2018, s. 8), dini kavramları doğru anlayıp kullanmaları, batıl inanç ve hurafeleri fark etmeleri ve başkalarının istismarına kapılmadan dini inanç ve ibadetlerini gerçekleştirmeleri genel amaç (Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010, s. 12) olarak belirlenmiştir.

Genel amaçlarda belirtilen hedefe ulaşmak üzere her ünitenin kazanımları oluşturulmuştur. Kazanımlar, süreç içerisinde bireyin istendik öğrenmeyi gerçekleştirmesine kılavuzluk edecek kilometre taşları görevini görmektedir.

Kaza ve kader ünitesinin kazanımları Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programında şu şekilde belirtilmektedir:

8.1.1. Kader ve kaza inancını ayet ve hadislerle açıklar.

- Allah'ın (c.c.) her şeyi bir ölçüye göre yaratmasına,
- Sünnetullah kavramı kapsamında evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalara yer verilir.

8.1.2. İnsanın ilmi, iradesi, sorumluluğu ile kader arasında ilişki kurar.

8.1.3. Kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder.

- Kavramlar; ecel, ömür, rızık, tevekkül, başarı, başarısızlık, sağlık ve hastalık ile sınırlandırılır; kavramlar, kaderle ilişkilendirilerek ele alınır.

8.1.4. Toplumda kader ve kaza ile ilgili yaygın olan yanlış anlayışları sorgular.

- Alın yazısı, kara talih, baht, kısmetsizlik gibi kalıp yargılar,
- Gerekli güvenlik tedbirlerinin alınmaması sonucunda yaşanan iş kazalarının kaderle olumsuz bir şekilde ilişkilendirilerek bireysel ve toplumsal sorumluluğunun göz ardı edilmesi gibi yanlış anlayışlar eleştirel bir bakışla ele alınır.

8.1.5. Hz. Musa'nın (a.s.) hayatını ana hatlarıyla

- Hz. Harun'dan (a.s.) kısaca bahsedilir. Kazanım, A'râf, Tâhâ ve Kasas surelerindeki ilgili ayetler kapsamında öğrenci düzeyi dikkate alınarak ele alınır.

İncelediğimiz ders kitabı, 2018 yılında ortaokul 8. Sınıflar için Millî Eğitim Bakanlığının derslerde kullanılmak üzere basımını yaptığı, Talim ve Terbiye Kurulunun kararı ile ders kitabı olarak kabul edilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8. sınıflar ders kitabıdır.

Bu kitabın ilk ünitesi “Kader İnancı” başlığını taşımakta ve şekil 1’de belirtilen konu başlıklarını içermektedir.

Ünite	KADER İNANCI	11
1. Kader ve Kaza İnancı	12	
2. İnsanın İradesi ve Kader	21	
3. Kaderle İlgili Kavramlar	23	
4. Bir Peygamber Tanıyorum: Hz. Musa (a.s.)	33	
5. Bir Ayet Tanıyorum: Ayet el- Kürsi ve Anlamı.....	36	
Ünitemizi Değerlendirelim.....	39	

Şekil 1: Kader İnancı ünitesi konuları

Bu ünitenin başlığında; *kader, kaza, sünnetullah, küllî irade, cüzî irade* ünitenin ilgili kavramları olarak verilmiştir. Kader ile ilgili kavramlar olarak, konu başlığı altında (belirtilen kavramların dışında), *ömür ve ecel, rızık, tevekkül, başarı ve başarısızlık, sağlık ve hastalık* kavramları da ele alınmaktadır.

Ünitenin ilk konusunda kader kavramı; kelime olarak bir şeye gücü yetmek, biçimlendirmek, planlamak, ölçü ile yapmak, kıymetini bilmek, mukayese etmek anlamlarında verilmekte ve terim olarak ise; “Allah’ın (c.c.) sonsuz ilmi ve kudretiyle, evrende olmuş ve olacak olan her şeyi takdir etmesidir” şeklinde tanımlanmaktadır (Nayır & vd., 2018, s. 12). Bu tanımlama, içinde barındırdığı “takdir etme” ifadesi açısından, yeterli açıklığı taşımamaktadır. Bu sebeple tanımın öğrencinin önbilgilerini anlamaya yönelik bir imkan tanınması muhtemel görünmemektedir. Ayrıca bu durum öğrencilerin takdir edilmeye kendi yükledikleri anlamlar çerçevesinde gelişme göstermeye de açıktır. Kader kavramının anlaşılmasının kaza kavramıyla yakından ilgili olduğu ifade edilmekte ve kaza kavramı için “ezelde bilinen ve takdir edilen şeyin, zamanı ve yeri geldiğinde Allah (c.c.) tarafından yaratılması” tanımı yapılmaktadır. Bu tanımları açıklığa kavuşturmak için şu örnek verilmektedir. “Örneğin; “Su 100 derecede kaynar.” kuralı kader kavramını ifade ederken, 100 dereceye ulaşan suyun kaynaması da kazadır”.

Kader ve kaza için verilen tanımlardan hareket edersek öğrencilerin daha önceden bu kavramlar ile ilgili kendi önbilgilerini teyit ettikleri ifade edilebilir. Bununla beraber verilen örnek, kavramlarla ilgili yeni bilgiyi (kazandırılmak istenen bilgiyi – doğru olan bilgiyi) oluşturmaktadır. Bu açıdan yeni bilgi, öğrenciye kader-kaza kavramına farklı bir bakış açısı kazandırmaya çalışmaktadır.

Ünitenin konuları içinde yaratılıştaki ölçü ve düzene, ayet ve hadisler ışığında, çeşitli alanlardan örnekler verilmektedir. Bu vurgulama evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasalara atfedilerek, kader kavramının Allah’ın varlık için belirlediği ölçü ve düzen olduğu anlayışı yerleştirilmeye çalışılmaktadır. Kader algısını insanın bilgisi, iradesi ve sorumluluğu kapsamında ele alarak, toplumda alın yazısı, kara talih veya bahtsızlık olarak kabul edilen kavram yanılgılarından kader kavramını kurtarmaya gayret edilmektedir.

Kader ile ilişkilendirilen bazı kavramlardan yola çıkılarak (ecel, ömür, hayır, şer, afet, sağlık, hastalık, rızık, başarı, başarısızlık, tevekkül) doğru bir kader anlayışı ve inancı için bu ifadelerin kaderle ilişkilerinin sağlıklı bir şekilde kurulması hedeflenmiştir. Belirtilen kavramlar müstakil başlıklar altında ayet ve hadisler ile desteklenerek işlenmiştir. O kavram ile ilgili yanlış anlaşılabilir durumlar gündeme alınmış ve olması gereken durum da izah edilmiştir.

Ünitenin bir diğer konusu olan Hz. Musa(a.s.)'ın hikayesi, buraya kadar anlatılmak ve kazandırılmak istenen kader-kaza anlayışını, eğer doğru bir kılavuzluk yapılmazsa, kavram yanlışlarına yol açabilir niteliktedir. Bu nedenle kutsal kitaplarda ifade edildiği şekliyle din dili olduğu gibi kullanılmamalıdır. Hayatın normal akışı içinde problemler ve çözümleri hikayelendirilmeli ve Allah'ın yardımı bu ölçü ve düzene dikkat edenlere olduğu belirtilmelidir.

Ünitenin son konusunda Ayet'el Kürsi yer almakta ve insanın iradesinin, sorumluluğunun ve çabasının öneminin yanında her şeyin asıl sahibine vurgu yapılmaktadır. Kader-kaza ile ilişkilendirilen tevekkül kavramı, bireyin çabası vurgulanarak öğrencilerin bilgisine sunulmalıdır. Ayetin açıklamasına eklenen hadisin de kader konusunda kavram yanlışlığı oluşturmamasına özen gösterilmelidir.¹

Ünitenin sonunda değerlendirme bölümü yer almaktadır. Kazanımlar dikkate alındığında değerlendirme bölümü anlama ve kavrama düzeyinde soruları içermektedir. Kader-kaza kavramına ve ilişkili diğer kavramlara yönelik, değerlendirme düzeyinde sorulara daha fazla yer verilmelidir.

Bulgular ve Değerlendirme

Bu kısımda alan araştırması kapsamında elde edilen veriler analiz edilmiştir.

Anket iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda açık uçlu sorular ile nitel veriler elde edilmiştir. Böylece öğrencilerin kader-kaza, külli-cüzi irade ve tevekkül kavramları ile ilgili öğrenmeleri ile kader hakkındaki algıları belirlenmeye ve bunların kazanımlara uygunluğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu kısımda öğrencilere 1. Kader ve kaza kavramlarını tanımlar mısınız?, 2. İnsan kendi kaderini belirleyebilir mi? Nasıl?, 3. Külli ve cüzi irade nedir?, 4. Sizce "kader" diyebileceğiniz örnek olay yazabilir misiniz?, 5. Tevekkül nedir? Nasıl anlıyorsunuz? soruları yöneltilmiştir. Birinci, üçüncü ve beşinci sorular ile öğrencilerin ilgili kavramları bilgi ve kavrama düzeyindeki öğrenmeleri ölçülmeye çalışılmıştır. İkinci, dördüncü ve beşinci sorunun ikinci kısmıyla da öğrencilerin sentez ve değerlendirme düzeyindeki öğrenmeleri tespit edilmiştir.

a. Nitel Bulgular

Kader ve Kaza Nedir?

¹ Hz. Peygamber insanın başına gelebilecek kötülük ve felaketlere karşı da Allah'a (c.c.) sığınarak bu ayetin okunmasını tavsiye etmiştir. "Her kim akşam olunca Mü'min suresini baştan üçüncü ayetine kadar ve Ayet el-Kürsi'yi okuyacak olursa bu iki Kur'an kıraati sayesinde sabaha kadar muhafaza olunur. Kim de aynı şeyleri sabahleyin okursa onlar sayesinde akşama kadar muhafaza edilir." (Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'an, 2)

Ders kitabında kader kavramı; kelime olarak “bir şeye gücü yetmek, biçimlendirmek, planlamak, ölçü ile yapmak, kıymetini bilmek, mukayese etmek” anlamlarında verilmekte ve terim olarak ise; “Allah’ın (c.c.) sonsuz ilmi ve kudretiyle, evrende olmuş ve olacak olan her şeyi takdir etmesidir” şeklinde tanımlanırken; Kaza kavramı kelime olarak, “hükmetmek, emretmek, yaratmak ve gerçekleştirmek” anlamlarına gelir. Terim anlamı ise kaza, “ezelde bilinen ve takdir edilen şeyin, zamanı ve yeri geldiğinde Allah (c.c.) tarafından yaratılması demektir” (Nayır & vd., 2018, s. 12) şeklinde tanımlandığı ifade edilmişti.

Elde edilen verilerde öğrencilerin kader kavramını, planlamak, ölçü koymak, belirlemek, geleceğin bilinmesi, sonradan olacak olaylar, alın yazısı, takdir, rızık, sıra ile olmak, doğumdan ölüme kadar olacak olanlar, henüz olmamış her şey ve Allah’ın dilemesi; kaza kavramını ise bunların zamanı geldiğinde vuku bulması şeklinde betimledikleri görülmüştür. Kaza kavramının anlaşılmasında öğrencilerin anlama ve algılarında birliktelik olduğu ifade edilebilir. Ancak durum kader kavramında farklılaşmaktadır. Öğrencilerin % 43,4’ü (92) kaderi planlamak, %23,6’sı (50) geleceği belirlemek ve bilmek, %16,5’i (35) ölçü, %5,7’si (12) sonradan olacaklar, % 4,3’ü (9) takdir, % 2’si (4) alın yazısı ifadeleri üzerinden anlamlandırmışlardır.

Öğrencilerin yarıya yakın bir kesimi (% 43,4’ü) kaderi, gerek fiziki gerekse sosyal olsun bütün durumların belli bir plan dairesi içerisinde işlediği anlamında anladıkları görülmektedir.

Örneğin;

Ö43: “Allah’ın planladığı henüz gerçekleşmemiş olaylar.”

Ö44: “Allah-ü Telanın sınırsız ilim ve kudreti ile kainatta olan veya olacak her şeyi planlaması veya takdir etmesidir.”

Ö51: “Allah’ın planlayıp programladıkları.”

Ö85: “Allah tarafından gelecekte olacak şeylerin planlanması.”

Ö64: “Allah’ın biz doğmadan önce planladığı şeyler.”

Ö192: “Allah’ın evrendekileri planlayıp, programlaması.”

Ö209: “Bir şeyin planlanması.”

Kader kavramını planlamak olarak algılayan öğrencilerin ifadelerini özetleyen örneklere bakıldığında, öğrencilerin kavramı bir yönü ile öğrendikleri söylenebilir. Bu açıdan öğrencilere göre kader; gerçekleşmemiş olaylardır. Bireyin merkezde olduğu, doğum ve ölümlle sınırlı olarak algılanan bir kavramdır. Evrendeki her şeyin planlanmasıdır veya Allah’ın sonsuz ilminin tecellisidir. Hatta her şeyin planlanması ifadesini kullanan öğrenciler ve diğerlerinden bir kısmı da (az sayıda olsalar da) kendi yaptıkları zamansal süreçteki planlamalarını kader ile ifade etmişlerdir. Bunu öğrencilerin 4. Soruya verdikleri cevaplarda örneklendireceğiz.

Kader kelimesini, geleceğin bilinmesi ve belirlenmesi olarak algılayan öğrenciler (%23,6'sı) ise, kader kavramını Allah'ın bilmesi ve kudreti üzerinden açıklamaya çalıştıkları verdikleri cevaplardan çıkartılabilir.

Örneğin;

Ö42: "Allah'ın her şeyi bilmesi, ne isterse gerçekleşmesi, gücü anlamına gelir."

Ö92: "Olacak olayların Allah tarafından bilinmesi ve planlanması."

Ö55: " Allah'ın önceden olacakları bilmesi."

Ö62: " Allah'ın dilemesi."

Ö68: "Allah'ın bildiği gelecek."

Ö99: "Bir olayın Allah tarafından bilinmesi."

Ö49: "Allah'ın her şeyi bilmesi."

Ö210: "Gücü yetmek, hükmetmek."

Ö187: "Allah'ın geleceği bilmesi."

Ö191: "Allah'ın sonsuz gücü."

Örneklerde de görüldüğü üzere kader, yaratıcının kudreti ve ilmi üzerinden anlamlandırılmıştır.

Kader kavramını, "ölçü" üzerinden anlamlandıran öğrenciler (% 16,5'i) ise, kaderi evrendeki düzenle açıklamaya çalışmışlardır. Kader kavramını her şeyin belli bir sistem, sıra ve ahenkle varlığını devam ettirmesi olarak ifade etmişlerdir. İfadelerinden birkaç örnek ise şöyledir;

Ö87: "ölçü, miktar, bir şeyi belirli ölçüye göre yapmak."

Ö72: "Allah'ın her şeyi belli bir düzene, programa göre yaratması."

Ö66: "Allah'ın her şeyi belli bir ölçüye ve düzene göre planlaması."

Ö52: "Allah'ın her şeyi belli bir ölçü, düzen ve uyum içerisinde planlaması ve programlamasına denir."

Ö47: "Allah'ın her şeyi belli bir düzen içinde yaratmasıdır."

Ö45: "Allah'ın evrene koyduğu düzeni, uyumu belli bir ölçüye göre programlaması."

Ö97: "Ölçü, düzen, ahenk."

Ö108: “düzen, miktar, ölçü.”

Kader kavramını ölçü ile açıklayan öğrenciler, evrendeki düzen ve uyumu kast etmektedirler. Bu da, ders kitabında konunun işleniş akışı ve aşamaları dikkate alındığında, beklenen bir açıklama olmaktadır. Ders kitabında, kader tanımının akabinde evrenin bir ölçü ve düzen içinde yaratıldığı vurgulanmakta ve kader ve kaza kavramını örneklendirirken fiziki yasalardan yararlanılmaktadır (Nayır & vd., 2018, s. 12). Bölümün akışında da kader kavramı ölçü ve evrensel yasalar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Kader kavramı için öğrencilerin ifade ettikleri bu üç anlamlandırma üzerinden konuya bakıldığında, dersin kazanımı olarak ifade edilen ilk üç kazanımdan ilki olan “1.Kaza ve kader kavramlarını açıklar” kazanımı ne ölçüde gerçekleşmiştir? Öncelikle bu kavramlar hakkında beklenen öğrenme, ders kitabının kavramın öğretim akışı takip edildiğinde, istenilen düzeyde gerçekleşmediği ifade edilebilir. Zira öğrencilerin çoğunluğu (%43,4’ü kaderi, planlamak, %23,6’sı geleceği belirlemek ve bilmek) kader kavramını bir yönü ile öğrenmişlerdir. O da Allah’ın bilmesi ve planlaması açısından bu kavram anlamlandırılmıştır. Öğrencilerin (% 16,5’i) ise, kaderi ders kitabının satır aralarında öğretim konusu ettiği şekliyle ifade etmişlerdir. Ancak bu şekilde anlamlandıran öğrencilerde, kader ile kazandırılmak istenen, her varlığın kendi özellikleri ve yaratılış kodları üzere bulunduğu fikrinin çok net oluşmadığı anlaşılmaktadır. Onların da ölçü ve düzen ile ağırlıklı olarak planlı biçimde yaratmayı kast ettikleri ifade edilebilir. Örnekleme oluşturan az sayıdaki öğrencinin (%11,8’i) ise kaderi sonradan olacaklar, takdir ve alın yazısı biçiminde ifade ettiği ve istenilen kazanımlara ulaşamadığı gözlemlenmiştir.

Kader kavramı üzerindeki anlayışların farklılaşmasında ve istenilen kazanımların gerçekleşmemesinde öğrencilerin ön öğrenmelerinin, çevre faktörünün ve dersin hocasının kavrama olan yaklaşım ve öğretim yöntemlerinin etkisi olduğu söylenebilir.

Kader ve kaza inancı bölümün diğer kazanımlarından ikinci ve üçüncü kazanımlara (2.Allah’ın her şeyi bir ölçüye göre yarattığına örnekler verir. 3.Evrendeki fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaları fark eder) ulaşıp ulaşmadığına anketin 4. Sorusu kapsamında (4. Sizce “kader” diyebileceğiniz örnek olay yazabilir misiniz?) değinilmiştir.

İnsan Kendi Kaderini Belirleyebilir mi?

Verilerden elde edilen bilgileri kısa cevaplar şeklinde ele aldığımızda öğrencilerin %59,9’u (127 öğrenci) bu soruya “Evet, belirleyebilir” derken, %24,5’i (52 öğrenci) “Hayır, belirleyemez” ve %10,8’i (23 öğrenci) “Kısmen belirleyebilir” cevabını vermişlerdir. Öğrencilerin %4,7’si ise (10 öğrenci) bu soruyu cevaplandırmamışlardır.

İnsan kendi kaderini belirleyebilir (%59,9) diyen öğrencilerin cevapları dikkate alındığında, kader kavramına tanımlamada yükledikleri anlamın insan üzerine odaklandığı görülebilir. Kaderi planlama ve programlama ile açıklayan bu kesim bu planlama ve programlamanın birey tarafından gerçekleştirilebilecek kısmına odaklanarak insanın kendi kaderini belirleyebileceği kanaatine varmaktadır.

Bu da kader ve irade kavramlarının istenilen biçimde öğrencide oluşmadığını göstermektedir. Sorunun devamında sorulan “Nasıl?” sorusuna verilen cevaplarda, cüz’i iradeye atıflar yapılmaktadır. İnsanın gayretinin kaderinde etkili olduğu fikri ağırlık kazanmaktadır. Bu sebeple kaderin değişebileceği anlayışı temayüz etmektedir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, kader kavramını tanımlarken Allah’ın bilgi ve kudretine bağlı olarak açıklayan öğrencilerin birçoğunun kaderin değiştirilebileceği fikrine sahip oldukları da görülmüştür. Kaderi “alın yazısı” olarak tanımlayan öğrenciler de kaderin değiştirilebileceğini ifade etmişlerdir. Bu anlayışı nasıl bağdaştırabildiklerini izah etmek gerekmektedir. Nitekim insan kendi kaderini belirleyemez diyen (%24,5) öğrenciler, Allah’ın külli iradesine ve bilgisinin değişmeyeceğine vurgu yaparak fikirlerini temellendirmektedirler. Bu soruya “kısmen” diyen öğrencilerin olayı insanın sorumluluğuna giren ve girmeyen şeklinde değerlendirdikleri görülmektedir. Külli irade kapsamında ele aldıkları kaderi değiştirilemez bulurken cüzi irade kapsamındaki kader deriştirilebilir. Bu açıdan dersin kazanımlarının 1. (1.Kaza ve kader kavramlarını açıklar. 4.İnsanın akıl ve irade sahibi olması ile özgür ve sorumlu bir varlık olması arasındaki ilişkiyi açıklar.) büyük oranda gerçekleştirildiği ifade edilebilirken 4. sù konusunda kader ve irade kavramlarını öğrencilerin karıştırdıkları ve bir kavram yanılığısına düştükleri belirtilebilir. Bu soruya verilen cevaplardan bazı örnekler;

Ö176: “hayır. Çünkü o külli irade ile belirlenir.”

Ö45: “İnsanın iradesi vardır ve bu sayede seçim yaparak kaderi şekillendirir. Ama özünde her şey bellidir.”

Ö55: “evet, iradesini kullanarak.”

Ö62: “insan belirleyebilir. Mesela nasıl bir liseye gideceğin senin elinde olan bir şey olduğu için çalışıp gitmesi lazım. Ama nasıl bir anne ve babadan doğacağını kendi iradesi ile yapamaz.”

Ö69: “kendi kaderini belirleyemez ama iradesi ile değiştirebilir.”

Ö77: “ evet, insanın yapacağı seçimler geleceğine etki ettiği için insan kendi kaderini belirlemiş olur.”

Ö65: “ hayır. Kaderi belirlemek Allah’a yöneliktir. İnsan sadece önlem alabilir.”

Ö59: “kaderini belirleyemez ama iradesiyle olaylara yön verir.”

Ö209: “belirleyemez. Mesela ölmek, biz ne zaman öleceğimizi bilemeyiz sadece Allah bilir.”

Ö192: “Hayır. Belirleyenler ise Allah’a şirk koşanlardır.”

Ö92: “ insan kendi kaderini belirleyebilir. Çünkü her insanın sorumlulukları ve kendi hür iradesi vardır.”

Ö51: “insan kendi kaderini belirleyemez. Ama başına gelecek şeylerin önlemini alıp Allah’a güvenmesi sonucunda önündeki kaderi değiştirir ama tüm kaderini kendisi oluşturamaz.”

Soru ile amaçlanan öğrencinin kader kavramını insan merkezli olarak nasıl algıladığını anlamaktır. Genel olarak öğrencilerin insanın sorumluluğunun farkında oldukları ifade edilebilir. Bu açıdan kazanımlara ulaşıldığını söyleyebiliriz. Öğrenciler liseye geçiş sınavları döneminde oldukları için nasıl belirlenmişlerdir. Ancak ders kitabının kaderi “insanın iradesi dışında gerçekleşen olaylar” olarak vermeye çalıştığı düşünüldüğünde öğrencilerin bu kazanımı gerçekleştiremedikleri ve kader kavramında bir yanılgıya düştükleri ifade edilebilir.

Küllî ve Cüzi İrade

Açık uçlu soruların üçüncüsü küllî ve cüzi irade kavramlarıdır. Öğrenciler bu kavramları istedik biçimde öğrenmişler midir? Ders programında direkt bu kavramlara yönelik bir kazanım belirlenirse de dördüncü kazanımın (4. İnsanın akıl ve irade sahibi olması ile özgür ve sorumlu bir varlık olması arasındaki ilişkiyi açıklar.) bu kavramların öğrenilmesiyle bir ilgisi bulunmaktadır.

Ders kitabında bu kavramlar şu şekilde izah edilmektedir;

“Allah (c.c.), insanı akıllı bir varlık olarak yaratmış ve ona seçme ve tercihte bulunma imkânı sağlayan irade vermiştir. İnsan davranışları zorunlu ve seçime dayalı olmak üzere iki kısımdır. Yazı yazmak, oturmak, kalkmak, çalışmak, namaz kılmak, iyi veya kötü davranışta bulunmak özgür irademizle seçerek yaptığımız davranışlardır. Kişinin bu sorumluluk alanına **cüzi irade** denir. Ancak insanın iradesinin dışında olan şeyler de vardır. Kalbimizin çalışması, nefes alıp verişimiz, midemizin yiyecekleri sindirimi irademiz dışında gerçekleşir. Ne zaman, nerede, hangi anneden doğacağımıza; hangi ırktan olacağımıza biz karar veremeyiz. Göz rengimiz, ten rengimiz, saç rengimiz bütün bunlar bizim irademiz dışında Yüce Allah’ın takdiri ile gerçekleşir. Bu alana ise **küllî irade** denir.”

Görüldüğü üzere bu kavramlar irade ve sorumluluk kelimeleri etrafında ele alınmaktadır. Öğrencilerin tamamına yakın bir kısmı bu kavramları Allah’ın iradesi ve insanın iradesi şeklinde öz biçimde tanımlamışlardır. Ders kitabında vurgulanan sorumluluk ve özgür tercih kısımlarına atıfta bulunan (2 öğrenci) öğrenci sayısı çok azdır. Bununla birlikte öğrencilerden %4’ü küllî ve cüzi iradeyi birbirleriyle karıştırmışlardır. Küllî ve cüzi iradeyi Allah’ın ve insanların iradesi şeklinde tanımlayan büyük çoğunluğun dışında ki ifadeler (bunlar az sayıdaki öğrencilerin ifadeleridir) ise şöyledir;

Ö157: “Küllî İrade: Allah’ın sınırsız gücü ve bilgisi. Cüzi irade: İnsanların Allah’ın bildirdiği kadarını bilmesidir.”

Ö77: “Küllî irade: Allah’ın iradesi, ırkımız, cinsiyetimiz. Cüzi irade: insanın iradesi, ahlaklı olmak, iyi arkadaşlar edinmek.”

Ö131: “Kişinin aklını ve iradesini kullanarak değiştirebileceği şeyler ise cüzi iradedir.”

Ö185: “İnsanın kendi sorumlulukları cüzi iradedir. Külli irade ise Allah’ın sonsuz iradesidir.”

Ö200: “cüzi irade kontrol edebildiğimiz iradedir. Külli irade ise kontrol edemediğimizdir.”

Örneklemin %1’i cüzi iradeyi direkt sorumluluklar açısından anlamlandırmıştır. Diğer %1’lik kısmı ise kader kavramında olduğu gibi iradeyi de bilgi üzerinden izah etmişlerdir. Bununla birlikte %97’lik kısmı insanın iradesi ifadesinden, insanın kendi tercihlerini kastettiği, 2. Soruya verdikleri cevaplar dikkate alındığında, anlaşılmaktadır. Bu da dersin kazanımına başarılı biçimde ulaşıldığını göstermektedir.

Kader ile İlgili Örnek Olay

Öğrencilerden kader, külli ve cüzi iradeyi tanımladıktan sonra, kavramları kavradıklarının bir değerlendirmesi olarak kader diyebilecekleri bir örnek olay yazmaları istenmiştir. Bu aynı zamanda insan kendi kaderini belirleyebilir mi? Sorusunun öğrencilerin zihninde bir karşılığı olup olmadığını da bize gösterebilir.

Kader diyebilecekleri bir örnek istendiğinde Öğrencilerden %29,7’si fiziki yasalardan örnek sunarken, %25,5’i biyolojik yasalardan, %18,3’ü gündelik yapılacak veya olacak işlerden ve %12,5’i ise sınav ile ilgili örnekler sunmuşlardır. Öğrencilerin %13,7’si ise bu soruya cevap vermemişlerdir.

Fiziki yasalardan örnek sunan öğrencilerin (%29,7) %22,3’ü cevabını ders kitabında geçen “*Örneğin; “Su 100 derecede kaynar.” kuralı kader kavramını ifade ederken, 100 dereceye ulaşan suyun kaynaması da kazadır*” örneğinden oluşturmuştur. %7,4’ü ise çeşitli fiziki yasalardan örnek vermiştir. Mesela;

Ö117: “yağmurun oluşumu.”

Ö125: “dünyanın güneş etrafında dönmesi.”

Ö136: “deprenin olması.”

Ö59: “yer çekimi.”

Ö100: “güneşin doğudan doğması.” Örnek olarak verilebilir.

Ders kitabındaki örneği kullanan öğrenciler için konuyu ders kazanımları çerçevesinde kazandıkları söylenebileceği gibi, ezbere bir cevap verdikleri de düşünülebilir.

Bu soruya biyolojik yasalardan örnek sunan (%25,5) öğrenciler ise daha çok insanın doğumu ve ölümünü örnek olarak vermişlerdir. Birkaç öğrenci ise, “ırkımız, saç ve göz rengimiz, anne ve babamızı seçememek” şeklinde örneklendirme yapmışlardır.

Gündelik işlerin planlanması olarak kaderi örneklendiren (%18,3) öğrenciler kader kavramına insanın tercihleri anlamını yükledikleri düşünülebilir. Dersin

programında kaderi “irade dışında gerçekleşen olaylar” olarak yansıttığı düşünüldüğünde bu öğrencilerin konunun kazanımından uzaklaştığı ifade edilebilir. Bu gruba sınava çalıştığı halde başarılı olamadıkları örneğini kader olarak veren öğrenciler de (%12,5) katıldığında %30,8’lik bir kesimin dersin kazanımından uzaklaştığı ifade edilebilir. Soruyu cevaplandırmayanlar da (%13,7) toplama eklendiğinde (%44,8) örneklemin yarısının kavram yanılgısına düşmüş bulunmakta olduğunu söyleyebiliriz. Bu yanılgıların ise sürekli “hata” üreten bir durum oluşturacağı ifade edilmişti. Kavram yanılgısı yaşayan öğrencilerden bazılarının bu soruya verdikleri cevaplara örnekler;

Ö140: “bir arabanın dağdan aşağı uçacak olması.”

Ö158: “tatil planları yapan bir ailenin cumartesi tatile gidecek olması.”

Ö161: “yarım yemek yapacak olmam.”

Ö163: “yarım bir şey yapacağım veya gideceğim denir ya kader olur.”

Ö175: “birisinin evlenecek olması.”

Ö183: “arkadaşımın yarın sinemaya gidecek olmamız.”

Ö54: “yaşam koşulları güzel olmayan yere ev yapmak.”

Ö70: “sınava çalıştığı halde düşük not almak.”

Tevekkül Nedir?

Tevekkül kavramı ders kitabında “*Tevekkül kelime olarak güvenmek, dayanmak, teslim olmak gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise Allah’a (c.c.) dayanıp güvenmek, çalışıp çabalarken Allah’ı (c.c.) daima yanımızda bilmek ve işlerin sonucunu Allah’a (c.c.) bırakmak demektir.*” şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanımlamadan hareketle öğrencilerin çoğunluğunun tevekkül kavramını istedik biçimde öğrendikleri ifade edilebilir. Ders programında ifade edilen “Allah’a güvenmenin (tevekkül) pasif bir bekleyiş olmadığının farkında olur” kazanımının elde edildiğini söyleyebiliriz. Bu konuda öğrencilerin ifadelerinden bazıları şunlardır:

Ö99: “çalışıp, çabalayıp Allah’a dua etmek.”

Ö68: “ insanın bir işi için önce tedbiri alıp daha sonra Allah’a güvenmesidir.”

Ö70: “çalışıp, çabaladıktan sonra Allah’a güvenmek.”

Ö130: “bir işi yaptıktan sonra dua vb. yollar ile Allah’tan yardım dilemek, Allaha havale etmek.”

Ö195: “sorumluluğumuzu yerine getirip sonra Allah’tan hayırlısını dilemek.”

Tevekkül kavramına farklı bir anlam yükleyen öğrenci çıkmamıştır. Sadece 6 öğrenci bu soruyu cevaplandırmamıştır.

Tevekkül kavramının istendik kazanımından hareketle öğrencilerin kader ve irade kavramlarını kazanmaları istendik biçimde sağlanabilir. Öğrencilerin kader ve irade kavramları ile ilgili kavram yanılgıları basit ve somut biçimde bu kavram ile düzeltilebilir. Temelde bireyin yapması gerekenler olduğu ve bunları doğru biçimde yerine getirmesi ve neticesini umması gerektiği anlayışından hareketle kader kavramının değerlendirilmesi sağlanabilir. Ancak öğrencilerin tevekkül kavramını istenilen biçimde ifade ettikleri görülse de daha önce cevaplandıkları, “kaderin belirlenip belirlenemeyeceği ve kader olan bir olayın betimlenmesi soruları” bu konuda bir kafa karışıklığı yaşadıklarını da bize göstermektedir.

b. Nicel bulgular

Araştırmanın ikinci kısmını oluşturan ve sekiz olayı betimleyen likert tipi anket ile öğrencilerin “kader-kaza inancı” bölümünde kader konusunda kazanımları görülmeye çalışılmıştır. Aşağıdaki tabloda verilen olaylar ve örneklemin tercihleri belirtilmiştir.

	TAMAMEN KADER	İRDE (SORUMLULUK)	HEM KADER HEM İRDE
a. Arkadaşım Ahmet'in dere kenarına yaptıkları evleri bu seneki sel felaketinde yıkılıp gitti	% 14,2	% 36,3	% 49,5
	30	7 8	10 4
b. Sağlık koşulları uygun olmayan bir iş yerinde çalışan Hasan, bu ortamdan hastalık kapıp hayatını kaybetmişti.	% 11,3	% 41	% 47,6
	24	8 7	10 1
c. Ali amcanın kiraz bahçesi bu seneki dolu yağışından dolayı meyvesiz kaldı	% 86,8	% 4,7	% 8,5
	18 4	1 0	18
d. Kendi tasarladığı maket uçak ile yarışmaya katılan Ayşe, uçağın kontrol mekanizmasını evde unutunca yarışmada sonuncu olmuş ve büyük öğrenim bursunu kaçırmıştı.	% 6,1	% 68,4	% 25,5
	13	1 45	54
e. Anne baba, yüzme bilmeyen çocuğunun yüzme bilen büyükleriyle denize gitmesine izin vermiş ve çocuk boğularak hayatını kaybetmişti.	% 9,9	% 57,9	% 32,2
	21	1 23	68

f. Çok çalışkan bir öğrenci olan Fatma, dişi ağrıdığı için sınavda başarısız olmuştu.	% 50,8	% 15,6	% 33,6
	10 7	3 3	72
g. İsa çok iyi hazırladığı üniversite sınavında istediği sonucu alamamıştı.	% 62,7	% 18,9	% 18,4
	13 3	4 0	39
h. Kaysılarını kurutmaya çalışan Mehmet amca güneş yerine yağmur yağınca kaysıları kurutamamış hep zarar etmişti.	% 66,5	% 10,8	% 22,6
	14 1	2 3	48

Tabloda verilen olayların tamamında direkt ya da dolaylı olarak insanın iradesinden kaynaklanan durumlar belirtilmiştir. Dersin kazanımlarına ulaştığı varsayıldığında öğrencilerden beklenen olayları insanın iradesi ile yani insanın sorumluluğu çerçevesinde değerlendirmesidir. Ancak görülen o ki, öğrenciler sadece iki olayda (d ve e şıklarında) insanın **sorumluluğu** olduğu konusunda çoğunluk sağlamışlardır. Bunlar;

“d. Kendi tasarladığı maket uçak ile yarışmaya katılan Ayşe, uçağın kontrol mekanizmasını evde unutunca yarışmada sonuncu olmuş ve büyük öğrenim bursunu kaçırmıştı. %68,4,

e. Anne baba, yüzme bilmeyen çocuğunun yüzme bilen büyükleriyle denize gitmesine izin vermiş ve çocuk boğularak hayatını kaybetmişti. %57,9” şeklinde betimlenenlerdir.

Bu iki olayda durum çok net biçimde insani sorumluluk çerçevesinde yansıtılmıştır. Öğrencilerin çoğunluğu olayları sorumluluk çerçevesinde değerlendirse de beklenen boyuta ulaşmadığı ifade edilebilir.

Öğrencilerin tamamen sorumluluk dışında gördükleri ve çoğunluk olarak **kader** dedikleri olaylar ise dört tanedir. Bunlar;

“c. Ali amcanın kiraz bahçesi bu seneki dolu yağışından dolayı meyvsesiz kaldı. %86,8,

f. Çok çalışkan bir öğrenci olan Fatma, dişi ağrıdığı için sınavda başarısız olmuştu. %50,8,

g. İsa çok iyi hazırladığı üniversite sınavında istediği sonucu alamamıştı. %62,7,

h. Kaysılarını kurutmaya çalışan Mehmet amca güneş yerine yağmur yağınca kaysıları kurutamamış hep zarar etmişti. %66,5” şeklinde betimlenenlerdir.

C seçeneğindeki durumda öğrencilerin, dolu yağışını bir felaket olarak gördükleri ve bu sebeple olayı insan iradesinin dışında sayarak kader kapsamında değerlendirdikleri düşünülmektedir. Ancak bugün tarım alanında dolu gibi afetlere yönelik tedbirler de mevcuttur. Bu kapsamda değerlendirildiğinde çiftçinin ya bilgisizliğinden ya da ihmalden kaynaklandığı ifade edilebilir. Bu da sorumlulukla açıklanması gereken bir durumdur. Görülen o ki, öğrencilerin ya bu alanda alınabilecek tedbirden haberleri yoktur ya da doğa olayını direkt insanın müdahalesi dışında gördüklerinden böyle bir sonuca varmışlardır. Bu sebeple olayı yanlış bir biçimde kadere bağlamışlardır. Çok çalışarak sorumluluğunu yerine getiren Fatma ise sağlığı konusunda ihmalkârlığının karşılığını almaktadır. Bu olayı öğrencilerin yarısından fazlasının (%50,8) kader ile ilişkilendirmesi çok anlamlı gelmemektedir. Aynı zamanda çok az bir kısmının (%15,6) bunu sorumluluk ile açıklamış olması da kader anlayışının istenilen düzeyde kazanılmadığını göstermektedir. Aynı durumu (g) şıkkındaki olay için de söyleyebiliriz. Kaysılarını kurutmaya çalışan kimsenin mağdur olması ise hava durumunun olayın içine girmiş olması sebebiyle öğrenciler tarafından kadere bağlandığını düşünebiliriz. Ancak bu durumda öğrencilerin meteoroloji biliminden habersiz olduklarını söylememiz gerekecektir.

Diğer iki olayda öğrenciler kader ve sorumluluk arasında kalıp yarıya yakını **her ikisi** şeklinde tanımlamışlardır. Bunlar;

“a. Arkadaşım Ahmet’in dere kenarına yaptıkları evleri bu seneki sel felaketinde yıkılıp gitti. (%49,5),

b. Sağlık koşulları uygun olmayan bir iş yerinde çalışan Hasan, bu ortamdan hastalık kapıp hayatını kaybetmişti.” (%47,6) şeklinde betimlenenlerdir.

İlk olayda öğrencilerin odaklandıkları nokta “sel felaketi” olduğu düşünülmektedir. Doğal afet statüsünde olayı değerlendirdiklerini ve insanın sorumluluğu ile birlikte olayı yanlış bir biçimde kadere bağladıkları ifade edilebilir. Diğer şık ile ilgili olarak ilk şık kader net biçimde söylenemese de olayın sonucu yanlış biçimde yine kadere pay edilmiştir.

Elde edilen nicel veriler örneklem grubumuzun ve dolayısıyla örneklemin ait olduğu evrenin “kader” kavramı konusunda yanlış yaşadıklarını bize ifade etmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Çalışma neticesinde öğrencilerin bilgi düzeyinde kavramları kazandıkları ancak yarıya yakın bir kısmının kavrama düzeyinde kavram yanlışlığı yaşadığı görülmüştür. Öğrencilerin yarıya yakın bir kesiminin de (% 43,4’ü) kaderi, gerek fiziki gerekse sosyal olsun bütün durumların belli bir plan dairesi içerisinde işlediği anlamında anladıkları görülmektedir. Bu planlamada yüce yaratıcının bilgi ve kudreti ön plana çıkmaktadır. Ancak örneklemin %18,3’lük kısmında insanın yaptığı gündelik planlamaları da bu kapsamda değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Bu kesim ile birlikte %12,5’lik bir bölüm de kaderi bireyin iradi tasarrufları çerçevesinde algılamıştır. Kavramların öğrencilerin zihnindeki karşılığını tespit etmek üzere yöneltilen 4. Soru kapsamında %13,9’luk bölümün sessiz kalması da, toplamda örneklemin yarıya yakınının bu kavramlara bilgi düzeyinde öğrendiği fakat kavrama

düzeyinde bir yanılgı yaşadığı düşüncesini oluşturmaktadır. Aynı şekilde kader kavramının tanımlanmasında ortaya konulan istedik davranışların yansımaları ikinci soruda kendini göstermemektedir. Öğrencilerin kader ve irade konusunda zihinlerinin net olmadığı bu iki kavramı birbirleri yerine ikame ettikleri görülmektedir. Her ne kadar kader kavramı irade ile açıklansa da insanların kendi tasarruflarını ifade eden irade kavramını kapsamamaktadır. Öğrencilerin bu konudaki tereddütlerinde toplumda var olan “Ne yapayım kaderim böyleymiş!”, “Kader mahkûmuyuz elden ne gelir?”, “Kader utansın!” gibi sözlerin bilinçaltı etkisinin devam ettiği görülmektedir. Kazanımların, öğrencilere istedik biçimde kazandırılmasının, gerek nitel gerekse nicel veriler neticesinde değerlendirildiğinde, başarılı biçimde gerçekleştiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu durum, alan araştırması yapılan örneklem bağlamında, kader kavramına yönelik istedik kazanımlara yeterli düzeyde ulaşamadığı kanaatini uyandırmıştır.

Ders programında belirlenen kazanımlar çerçevesinde ders kitabında konunun öğrencilere sunulduğunu ifade edebiliriz. Bununla birlikte konuyla ilgili olarak şu öneriler sunulabilir;

- Öğrencinin ön öğrenmelerinin tespiti ve burada var olan yanılgılar üzerine bu kavramların kazanımının nasıl sunulması gerektiği dikkate alınması sorunun çözümünde etkili bir yöntem olacaktır.
- Öğretimi yapan eğitimcinin kavramın kazanımında öğretim programında istenilen hedefe yönelik olması sağlanmalıdır.
- Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programında belirtilen amaçlara yönelik bir öğrenme gerçekleştirilmek isteniyorsa, öğrencinin ikilemde kalmayacağı kadar açık ve net bir öğrenme sürecini kılavuzlamak gerekir.
- Öğrencinin örgün öğretim öncesi edindiği kavram yanılgılarını besleyebilecek, yeni bilgiler ile irtibatına engel olabilecek durumlara fırsat verilmemesi doğru öğrenme için gerekli bir husustur. Bu konuda öğreticinin kılavuzluğu önem arz etmektedir.
- Kavram öğretimi için geliştirilen yaklaşımların doğru kullanımı bu konuda istenilen kazanımlara kolaylık sağlayacaktır.
- Konuyla alakalı ayetler veya hadisler sunulurken din dilinin yansımaları dikkate alınmalıdır. Metni sadece iletip bırakmamalı insanın iradesi ile alakalandırılarak sunulmalıdır.

Kaynakça

Akyürek, S. (2003). *Din Öğretiminde Kavram Öğretimi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Alkış, S. (2009). Sosyal Bilgilerde Kavram Öğretimi. M. Safran (Dü.) içinde, *Sosyal Bilgiler Öğretimi* (s. 67-90). Ankara: Pegem A.

B. Ümit Bozkurt. (2018). Kavram, Kavramsallaştırma Yaklaşımları ve Kavram Öğretimi Modelleri: Kuramsal Bir Derleme ve Sözcük Öğretimi Açısından Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Tömer Yay., Dil Dergisi*, 16.

Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. İstanbul: İnsan Yay.

- Cin, M. (2004). ilkokul 1. Sınıf Öğrencilerinin Deniz Kavramını Algılamaları Üzerine Bir Araştırma. *Kuram Ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 7-23.
- Doğanay, A. (2005). Öğretimde Kavram ve Genellemelerin Geliştirilmesi. *Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretimi* (s. 266-296). içinde Ankara: Pegem A.
- Figen, K. (2008). Kavramların Öğretiminde Kavram Analizi Yönteminin Akademik ve Bilişsel Esnekliğe Etkisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 223-238.
- Hammer, D. (1996). More than Misconception: Multiple Perspectives on Student Knowledge and Reasoning, and an Appropriate Role for Education Research. *American Journal of Physics*, 1316-1325.
- Kaya, M. (1998). *Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum*. Samsun: Etüt.
- Kılıç, F. (2007). Kavramların Öğretiminde Kavramın İçerik Öğelerinin Açıklanmasının Akademik Başarıya Etkisi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 145-161.
- Mardin, Ş. (1995). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İnsan Yay.
- Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. (2010). *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 Ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı Ve Kılavuzu*. Ankara: MEB.
- Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü. (2018). *Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB.
- Muammer, Ç., & Alipaşa, A. (2003). Çözümlerde Kavram Başarı Testi Hazırlama Ve Uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1-17.
- Murat, M., & vd. (2011). Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Hayvanların Üremesi, Büyümesi ve Gelişmesi Konusundaki Kavram Yanılgıları ve Olası Kaynakları. *Mehmet Murat vd., Yedinci Sınıf Öğrencilerinin Hayvanların Üremesi, BüyümTürk Fen Eğitimi Dergisi*, 179-197.
- Nayır, S., & vd. (2018). *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*. Ankara: MEB.
- Parlatır, İ. (1998). *Türkçe Sözlük*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Peterson, R. F., Treagust, D. F., & Garnett, P. (1989). Development And Application Of A Diagnostic Concepts Of Covalent Bonding And Structure Following A Course Of Instruction Instrument To Evaluate Grade-11 And -12 Students. *Journal of Research in Science Teaching*, 301-314.
- Sameena Salvucci, Walter, E., Conley, V., Fink, S., & Saba, M. (1997). *Measurement error studies at the National Center for Education Statistics (NCES)*. Washington D. C.: U. S. Department of Education.
- Simith, J. P., diSessa, A. A., & Roschelle, J. (1993). Misconceptions Reconciled: A Constructivist Analysis of Knowledge in Transition. *The Journal of the Learning Science*, 115-163.

Susan, W., & Edmund, M. (1991). Westbrook, Susan A Cross-Age Study of Understanding of the Concept Diffusion. *Westbrook, Susan; Marek, Edmund, A Cross-Age Study oJournal of Research in Science Teaching*, 649-660.

Taylan, N. (2011). *Anahatlarıyla Mantık Tarihçesi- Problemleri*. İstanbul: Ensar.

Tokcan, H. (2015). *Sosyal Bilgilerde Kavram Öğretimi*. Ankara: Pegem Yay.

Tokcan, H., & Alkan, G. (2013). Sosyal Bilgiler Öğretiminde Kavram Karikatürlerinin Öğrenci Başarısına Etkisi . *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD) Cilt 14, Sayı 2* , 1-19.

Tosun, C., & Doğan, R. (2005). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Kavram Haritaları*. Ankara: Pegem A.

Ülgen, G. (2004). *Kavram Geliştirme*. Ankara: Nobel.

Yel, S. (2009). Kavram Geliştirme ve Öğretimi. *Sosyal Bilgiler Öğretimi* (s. 112-143). içinde Ankara: Pegem A.